

Plac Marszałka Józefa Piłsudskiego – trwały element w przestrzeni Warszawy

Geneza powstania

Anna Wieczorek, Magnolia Gorzelak

STRESZCZENIE

O warszawskim Placu Marszałka Józefa Piłsudskiego i otaczających go budynkach można przeczytać w wielu książkach i artykułach dotyczących dziejów stolicy oraz historii architektury i urbanistyki. Istnieją również spore zasoby kartograficzne i ikonograficzne w muzeach i archiwach. Analiza materiałów źródłowych wskazuje na duże rozproszenie informacji. Brakuje kompendium wiedzy dotyczącej genezy powstania Placu, zmian w jego wyglądzie i związanej z tym myśli projektowej. Tym zagadnieniom poświęcony jest cykl artykułów o wspólnym tytule *Plac Marszałka Józefa Piłsudskiego – trwały element w przestrzeni Warszawy*.

Celem niniejszego artykułu, pierwszego w tym cyklu, jest przybliżenie genezy powstania Placu oraz wyjaśnienie skąd wzięły się nazwy Pałac Saski i Pałac Brühla.

Słowa kluczowe: Plac Marszałka Józefa Piłsudskiego, Pałac Saski, Pałac Brühla

---

Wprowadzenie

W preambule uchwalonej w 2021 r. ustawy o przygotowaniu i realizacji inwestycji w zakresie odbudowy Pałacu Saskiego, Pałacu Brühla oraz kamienic przy ulicy Królewskiej w Warszawie, znanej pod skróconą nazwą jako ustawa o odbudowie Pałacu Saskiego (uoPS) napisano:

„Dla uczczenia jubileuszu stulecia odrodzenia się niepodległej Rzeczypospolitej, aby przywrócić historyczny kształt reprezentacyjnej przestrzeni Placu Marszałka Józefa Piłsudskiego w Warszawie zniszczonej w czasie II wojny światowej, dla zadośćuczynienia woli Polaków i umocnienia jedności wspólnoty obywatelskiej, której symbolem będą odbudowane pałace Saski i Brühla wraz z zespołem kamienic przy ulicy Królewskiej, a także, by dopełnić dzieła odbudowy stolicy, zniszczonej i zburzonej przez niemieckich okupantów, aby te gmachy i budowle, które przed stu laty dumnie wyrażały suwerenność państwa polskiego, służyły Polakom zarówno współcześnie, jak i w kolejnych pokoleniach i były widowym znakiem ciągłości naszych dziejów, a zarazem świadectwem silnej i nowoczesnej Rzeczypospolitej, uchwała się, co następuje” czyli ustawę o odbudowie Pałacu Saskiego.

Ktoś, kto nie zna Warszawy i jej historii z preambuły dowiaduje się, że:

- w Warszawie, przed II wojną światową istniał reprezentacyjny Plac Marszałka Józefa Piłsudskiego (dalej Plac), który stykał się z ulicą Królewską;
- przy Placu stały Pałac Saski i Pałac Brühla oraz zespół kamienic;
- w czasie wojny budynki te zostały zniszczone.

W marcu 2023 r. Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego ogłosił międzynarodowy „Konkurs architektoniczny na odbudowę Pałacu Saskiego, Pałacu Brühla oraz trzech kamienic przy ul. Królewskiej w Warszawie”. Wyniki konkursu podano do publicznej wiadomości 12 października 2023 r. Wygrała pracownia WXCA. Na uroczystości był obecny Prezydent RP Andrzej Duda. Wydarzenie szeroko komentowały media. Mimo tego, na podstawie kilkudziesięciu rozmów autorzy uświadomili sobie, że wiedza o Placu i zburzonych Pałacach jest skromna, zwłaszcza u osób spoza Warszawy. Padały pytania, co właściwie będzie odbudowane? Z preambuły ustawy o odbudowie Pałacu Saskiego można wnioskować, że wymienione w niej obiekty zostaną odtworzone w formie z 1939 r. Dotyczy to zapewne elewacji. Wnętrza natomiast dostosuje się do potrzeb użytkowników, którymi mają być Senat Rzeczypospolitej Polskiej, Urząd Wojewódzki oraz instytucje promujące kulturę [art. 3 ust. 2 uoPS]. Przypuszczenia te potwierdzają wyniki rozstrzygniętego Konkursu.

Ustawa o odbudowie Pałacu Saskiego nie definiuje pojęcia odbudowa. Ustawa Prawo budowlane (uPb), ogranicza się do stwierdzenia, że pod pojęciem budowa należy rozumieć „wykonywanie obiektu budowlanego w określonym miejscu, a także odbudowę, rozbudowę, nadbudowę obiektu budowlanego” [art. 3 pkt 6 uPb]. Z tej ustawy można natomiast dowiedzieć się czym jest przebudowa. To „wykonywanie robót budowlanych, w wyniku których następuje zmiana parametrów użytkowych lub technicznych istniejącego obiektu budowlanego, z wyjątkiem charakterystycznych parametrów, jak: kubatura, powierzchnia zabudowy, wysokość, długość, szerokość bądź liczba kondygnacji” [art. 3 pkt 7a uPb]. Warto zauważyć, że słowo przebudowa w publikacjach dotyczących np. zabytków potrafi mieć inne znaczenie. Wskazuje na większe zmiany, niż wymienione w definicji ustawowej.

Pojęcie odbudowa definiuje art. 4 pkt 1 ustawy o szczególnych zasadach odbudowy, remontów i rozbiórek obiektów budowlanych zniszczonych lub uszkodzonych w wyniku działania żywiołu. To „odtworzenie obiektu budowlanego w całości lub w części:

- a) o wymiarach obiektu zniszczonego lub uszkodzonego – w dotychczasowym miejscu,
  - b) o wymiarach obiektu zniszczonego lub uszkodzonego albo o innych wymiarach – na terenie tej samej gminy w innym miejscu wskazanym w miejscowym planie odbudowy, miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo decyzji o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu
- przy czym dopuszcza się stosowanie wyrobów budowlanych innych niż użyto w stanie pierwotnym”.

Z powyższego wynika, że pojęcie odbudowa ma bardzo szerokie znaczenie. Daje duży margines swobody przy odtwarzaniu Pałaców Saskiego i Brühla oraz zespołu kamienic przy ulicy Królewskiej.

Cel, teza, pytania badawcze

O warszawskim Placu Marszałka Józefa Piłsudskiego i otaczających go budynkach można przeczytać w wielu publikacjach dotyczących dziejów stolicy oraz historii architektury i urbanistyki. Istnieją również spore zasoby kartograficzne i ikonograficzne w muzeach i archiwach. Analiza materiałów źródłowych wskazuje na duże rozproszenie informacji. Brakuje kompendium wiedzy dotyczącej genezy powstania Placu, zmian w jego wyglądzie i związanej z tym myśli projektowej. Tym zagadnieniom poświęcony jest cykl artykułów o wspólnym tytule *Plac Marszałka Józefa Piłsudskiego – trwały element w przestrzeni Warszawy* (cel).

Obszar objęty badaniami to Plac i jego najbliższe otoczenie, w niezbędnym zakresie teren Osy Saskiej i całej Warszawy. Badaniom podlega okres od drugiej połowy XVII w. do chwili obecnej, w podziale na kilka przedziałów czasowych, którym poświęcono kolejne artykuły (o różniących się podtytułach).

Od 300 lat Plac jest trwałym elementem przestrzeni Warszawy, mimo że w tym czasie miasto wielokrotnie powiększyło swój obszar i liczbę mieszkańców, a układ uliczny ulegał zmianom. Pełni znaczącą rolę w krajobrazie stolicy. Można mówić o jego reprezentacyjnym charakterze, przy czym w zależności od epoki był on bardziej lub mniej eksponowany. Plac przetrwał kataklizmy dziejowe, choć próbowano go zniszczyć (teza).

Od początku istnienia Plac był miejscem wydarzeń o znaczeniu politycznym. Do zagadnień tych odniesiono się w kontekście wpływu na jego wygląd.

Przedmiotem badań nie są przekształcenia własnościowe Placu i jego otoczenia. Tę problematykę jedynie zasygnalizowano.

Podstawowym środkiem przekazu są ryciny – plany Warszawy i ich fragmenty, projekty, fotografie, ikonografia. Na szczególną uwagę zasługują rzuty Placu i jego otoczenia, wykonane przez autorów na podstawie źródeł ilustrujących stan na gruncie w określonym przedziale czasowym. Te dane naniesiono na mapę Warszawy aktualną na rok publikacji, w tym przypadku na 2024 r. Taki sposób przekazu zastosowano w artykułach jednego z autorów [Wieczorek 1997; Wieczorek, Kołodziej 1998]. Tę metodę opowiadania o zmianach w przestrzeni można uznać za nowatorską, nie znaleziono jej w innych publikacjach.

Autorzy zastrzegają, że wykonane przez nich ryciny pokazują stan istniejący w danej epoce w sposób schematyczny. Świadomie dokonano uproszczeń, ponieważ analiza materiałów źródłowych wykazała, że rzuty tych samych budynków w podobnym przedziale czasowym nie zawsze mają identyczny kształt.

Nazwy obiektów budowlanych (budynków, pomników) w wersji wybranej przez autorów zastosowano we wszystkich artykułach tego cyklu. W badanych materiałach źródłowych są różnice. Nazwy ulic podano w brzmieniu z 2024 r.

Niniejszy artykuł, pierwszy w tym cyklu, dotyczy okresu od drugiej połowy XVII w. do 1791 r. Opowiada o genezie powstania Placu oraz wyjaśnia skąd wzięły się nazwy Pałac Saski i Pałac Brühla (pytania badawcze).

Skąd nazwy Pałac Saski i Pałac Brühla?

Pałac Saski był rezydencją króla Augusta II Mocnego, a następnie jego syna Augusta III. Nazwa Pałac Brühla pochodzi od nazwiska królewskiego ministra Henryka Brühla. August II Mocny, czyli Fryderyk August Wettin był władcą Saksonii, kraju (landu) wchodzącego w skład Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego, czy krócej Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego. Nosił tytuł – elektor saski. Warto pokrótce wyjaśnić co ten tytuł oznaczał i jak wyglądały rządy Wettinów w Rzeczpospolitej Obojga Narodów.

Cesarstwo Rzymskie Narodu Niemieckiego nawiązywało do tradycji Cesarstwa Rzymskiego. Cesarstwo Rzymskie rozpadło się w 395 r. na Cesarstwo Wschodnie, które istniało do 1453 r. (stolica w Konstantynopolu – dzisiaj Istambuł) i Cesarstwo Zachodnie, które istniało do 476 r. (stolica w Rzymie). Po 476 r. na terenach byłego Cesarstwa Zachodniego powstało szereg organizmów państwowych. Tworzyły się również struktury kościoła katolickiego – w Rzymie rezydowali papieże. Na przełomie VIII i IX w. szczyt potęgi osiągnęło Państwo Franków. Jego władca z dynastii Karolingów – Karol Wielki – został w 800 r. ukoronowany przez Papieża Leon III w katedrze Świętego Piotra na cesarza rzymskiego. Koronację tę przyjmuje się za odtworzenie Cesarstwa Zachodniego (w ograniczonym zakresie). Państwo Karola Wielkiego rozpadło się po jego śmierci na szereg części, dając początek dzisiejszej Francji, Belgii, Holandii, Austrii, Szwajcarii i Niemiec. Tytuł cesarski przechodził na kolejnych władców. W X w. na cesarza koronował się Otton I, rządzący niemieckojęzyczną częścią byłego państwa Karola Wielkiego. Ziemie, nad którymi panował zaczęto nazywać Cesarstwem Rzymskim Narodu Niemieckiego. Cesarstwo to przez wieki było skomplikowanym tworem politycznym i przestrzennym, złożonym z krajów (landów), hrabstw, miast i biskupstw. Początkowo o uzyskaniu godności cesarza decydowała koronacja czyniona przez papieża, następnie wybory dokonywane przez elektorów, którymi byli władcy znaczniejszych landów, np. Saksonii, Brandenburgii, Bawarii i wysocy rangą duchowni. Od XVI w. cesarzami zostawali głównie rządzący Austrią Habsburgowie.

Likwidacja Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego nastąpiła na początku XIX w. Przyczyniła się do tego klęska Austrii w początkowej fazie wojen z Napoleonem Bonaparte. W 1804 r. Franciszek Habsburg ogłosił się cesarzem Austrii. Inne kraje niemieckojęzyczne utworzyły Związek Niemiecki [Mączak (red.) 2006, s. 57–59, s. 73–79, s. 220, s. 326–333, s. 498–500, s. 640, s. 696 oraz Wolski (red.) 1986, s. 34–35, s. 42–43, s. 86–87, s. 100].

O randze Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego i znaczeniu godności elektora świadczą najlepiej starania żony Jana III Sobieskiego, królowej Marii Kazimiery de la Grange d'Arquien (znanej jako Marysienka), o związku małżeńskie jej dzieci. Jakuba nie udało się ożenić z córką cesarza Leopolda, ale Teresa Kunegunda wyszła za mąż za elektora bawarskiego [Muszyńska-Hoffmannowa 1976, s. 54–71].

Zależność władców poszczególnych krajów (landów) od Cesarza ulegała zróżnicowaniu. Część z nich osiągnęła dużą niezależność, przy jednoczesnym zachowaniu funkcji elektora. Przykładowo, dynastia Hohenzollernów rządziła nie tylko Brandenburgią,

ale i niebędącymi częścią Cesarstwa Prusami (dzisiejsze tereny wokół Królewca). W 1701 r. Fryderyk III, nie przestając być elektorem brandenburskim, nadał sobie tytuł „Fryderyka I, króla w Prusach” [Zamoyski 2011, s. 248]. Datę tę przyjmuje się za początek państwa o nazwie Prusy, które stało się potęgą i wzięło czynny udział w rozbiorach Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Panująca w Saksonii dynastia Wettinów miała również duże ambicje polityczne. Fryderyk August, elektor saski, został w 1697 r. królem Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Znany jest jako August II Mocny – Mocny, bo podobno łamał rękami podkowy. Panował w latach 1697–1733, z przerwą na lata 1704–1710, kiedy na tronie zasiadł Stanisław Leszczyński, a Rzeczpospolita Obojga Narodów miała *de facto* dwóch królów. Podobna sytuacja powtórzyła się w latach 1733–1736, kiedy panowali syn Augusta II Mocnego – August III i ponownie Stanisław Leszczyński. Ostatecznie to Wettin pozostał na tronie do śmierci w 1763 r. [Matejko 1961].

Historycy na ogół negatywnie oceniają rządy Wettinów, zwanych w Polsce Sasami. Do dzisiaj na określenie bałaganu używa się sformułowania „od Sasa do Lasa” (od Sasów do Leszczyńskiego). Już sama elekcja Augusta II Mocnego daje dużo do myślenia. Po śmierci Jana III Sobieskiego najważniejszymi kandydatami byli „syn króla, Jakub, Ludwik Burbon, książę Conti i Fryderyk August Wettin, elektor saski. Jakub Sobieski został brutalnie wyeliminowany z rywalizacji w wyniku interwencji saskich wojsk. 27 czerwca 1697 r. (...) szlachta wybrała znaczną przewagą głosów księcia Conti, a prymas ogłosił go królem. Tego samego wieczora nieliczna grupa niezadowolonych wybrała na tron Fryderyka Augusta, który wkroczył do Polski na czele saskiej armii. 15 września, kiedy książę Conti wpływał na Bałtyk Fryderyk August został ukoronowany w Krakowie przez biskupa kujawskiego jako August II” [Zamoyski 2011, s. 242–243].

Król zaraz po dojściu do władzy uwikłał nasz kraj w wojnę ze Szwecją (wojna północna), w której formalnie uczestniczył tylko jako elektor saski. Oficjalnie przeciwko Szwedom wystąpiła Saksonia, Dania i Rosja, ale walki toczyły się na ziemiach dzisiejszej Polski, Litwy i Ukrainy. Po klęsce króla Szwecji Karola XII w 1709 r. pod Połtawą zwycięski władca Rosji Piotr I przestał potrzebować słabszego sojusznika. Rzeczpospolita Obojga Narodów stopniowo uzależniała się od Rosji, Prus i Austrii. Państwa te zadbały, aby tron pozostał u Wettinów. Cóż z tego, że po śmierci Augusta II powołano na króla Stanisława Leszczyńskiego – „5 października dwudziestotysięczny korpus moskiewski spędził na podwarszawskie pole elekcyjne tysiąc rzekomych delegatów, wywodzących się ze stanu szlacheckiego, i zmusił ich do wybrania Augusta saskiego” [Zamoyski 2011, s. 249–250].

August III, syn Augusta II „był ospałym i gnuśnym grubasem. (...) Lubił też alkohol i pił jak szewc. Panował przez trzydzieści lat. W tym okresie spędził w Polsce tylko dwadzieścia cztery miesiące, gdyż lepiej czuł się w Saksonii” [Zamoyski 2011, s. 251]. W imieniu nieobecnego króla rządy *de facto* sprawował pierwszy minister Henryk Brühl. Ważną osobistością stał się również jego syn Alojz Fryderyk, od 1750 r. starosta warszawski. Ten zaszczytny i lukratywny urząd uzyskał Brühl junior na skutek działań ojca, mając zaledwie dwanaście lat. Funkcję starosty sprawował do 1785 r.

[Zahorski (red.) 1984, s. 319, s. 364]. Rządy Henryka Brühla poddano krytyce za panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego (lata 1764–1795). Przykładowo, na łamach znaczącego w tym okresie czasopisma „Monitor” napisano, że minister „zdzierstwami swymi i łupiestwy kraj zniszczył” [Zahorski (red.) 1984, s. 403].

To wszystko nie przeszkodziło twórcom Konstytucji 3 Maja ustalić w tym akcie prawa, że nasi królowie będą wybierani z jednej dynastii, na założyciela której wyznaczono rządzącego Saksonią Fryderyka Augusta Wettina [Zamoyski 2011, s. 288]. Widocznie jednak Sasi czymś się zasłużyli, albo w ówczesnej sytuacji byli ‘mniejszym złem’. Spróbujmy poszukać pozytywnej strony ich panowania. Można przyjąć, że było nią porządkowanie przestrzeni przedmieść ówczesnej Warszawy, gdzie powstało duże założenie urbanistyczne, którego elementy przetrwały do dzisiaj, i które nosi nazwę Oś Saska. August II Mocny „urzeczony wspaniałością i pięknem Wersalu, zapragnął zbudować w stolicy nową rezydencję królewską, która swą skalą i dostojnością (...) miała przewyższyć drezdeński Zwinger” [Stępiński 1988, s. 96].

Rezydencje królewskie

Kiedy elektor saski stał się Augustem II Mocnym w dzisiejszej Warszawie istniało kilka rezydencji, które można określić mianem królewskich. Zamek, zwany Królewskim, powstał jeszcze za czasów książąt mazowieckich (Dwór Wielki i Dwór Mniejszy). Mazowsze przez kilka wieków było luźno podporządkowane królom polskim. Niezależność skończyła się 25 sierpnia 1526 r., kiedy król Zygmunt Stary przybył do Warszawy „siedziby zmarłych książąt mazowieckich, aby objąć należną mu prawnie dzielnicę i swoją obecnością stłumić separatystyczne nastroje Mazowszan” [Gieysztor, Durko (red.) 1980, s. 56].

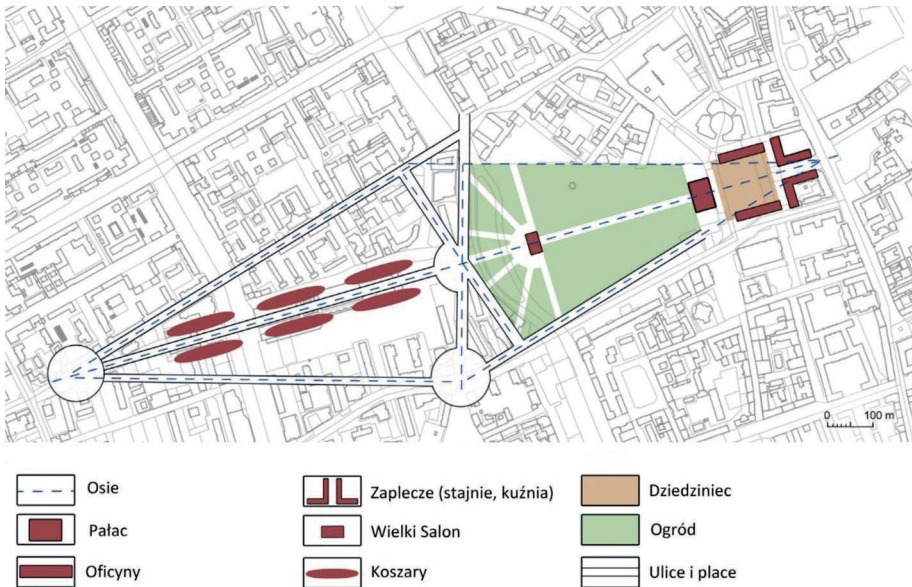
Za panowania Zygmunta III Wazy rozbudowano i unowocześniono Zamek, a król zamieszkał w nim na stałe w 1611 r. W ten sposób „utwierdził się stołeczny charakter Warszawy, oficjalnie nazywanej miastem rezydencjonalnym Jego Królewskiej Mości” [Gieysztor, Durko (red.) 1980, s. 58]. W Jazdowie/Ujazdowie król budował od 1624 r. kolejny zamek, będący w tamtych czasach rezydencją podmiejską (tereny byłego średniowiecznego grodu). Jego syn i następca Władysław IV Waza w latach 1637–1644 rozbudował obydwie zamki. Ponadto wznosił pałac Villa Regia, znany dzisiaj jako Pałac Kazimierzowski (Uniwersytet Warszawski). Ulubioną rezydencją Jana III Sobieskiego stał się Wilanów. Ponadto królowa Marysieńka miała jeszcze pałac na dzisiejszym Marymoncie (Marie-mont) [Gieysztor, Durko (red.) 1980, s. 58–59, s. 135, s. 145].

Nie wdając się w szczegółowe rozważania kto był właścicielem powyższych zamków i pałaców – ówczesny Skarb Państwa czy poszczególni monarchowie, August II Mocny rościł sobie do nich prawa. Szczególnie przypadł mu do gustu Wilanów. Próbował go odkupić od spadkobierców króla Jana III. Próby się nie powiodły – Sobiescy nie chcieli pozbyć się ojcowizny. Ostatecznie zadłużony królewicz Konstanty sprzedał w 1720 r. pałac i przyległe ziemie Elżbiecie Sieniawskiej, z domu Lubomirskiej. Po jej śmierci

w 1729 r. królowi udało się jedynie dożywotnio wydzierżawić Wilanów od córki pani Sieniawskiej – Zofii Czartoryskiej. August II zmarł w 1733 r., a dobra wilanowskie wróciły do księżnej Zofii. [Muszyńska-Hoffmannowa 1976, s. 130–131, s. 181 i s. 187].

Plac Marszałka Józefa Piłsudskiego – geneza powstania

W XXI w. trudno dywagować czy Plac Marszałka Józefa Piłsudskiego powstałaby gdyby August II Mocny kupił Wilanów. Wydaje się, że próby przejęcia majątku Sobieskich prowadzono równoległe z nabywaniem nieruchomości pod przyszłą nową rezydencję królewską, którą wraz z powiązаныmi z nią ulicami, przyjęło się nazywać Osią Saską (ryc. 1). Głównymi autorami całego założenia byli król August II Mocny oraz Mateusz Daniel von Pöppelmann (ojciec), Karol Fryderyk von Pöppelmann (syn), Joachim Daniel Jauch i Jan Krzysztof Naumann [Miłobędzki 1968, s. 220–222].

Ryc. 1. Oś Saska – model teoretyczny

Źródło: opracowanie własne na podstawie: A. Miłobędzki 1968, s. 221, ryc. 106; Z. Stępiński 1988, s. 98, ryc. 39; A. Wiczorek, J. Kołodziej 1998, s. 157; <https://mapa.um.warszawa.pl>

W publikacjach dotyczących urbanistyki i architektury Warszawy można spotkać różne opinie o przedsięwzięciu Sasów. „Dzieło to zyskało wysoką ocenę specjalistów jako główne osiągnięcie urbanistyki polskiej okresu późnego baroku. Zapisano się też w dziejach przestrzennego zagospodarowania miasta” [Zahorski (red.) 1984, s. 296]. Jest i opinia negatywna – Oś Saska „nie odegrała w urbanistyce Warszawy roli

proporcjonalnej do jej wysokich walorów kompozycyjno-plastycznych, przeciwnie – zahamowała rozwój miasta” [Miłobędzki 1968, s. 222].

Nie ma również zgody, co było podstawowym elementem kompozycji założenia. Można spotkać stwierdzenie, że – „w przeciwieństwie do Wersalu – pałac nie był tu centrum, lecz zawarty został wraz z dziedzińcami, ogrodem i zespołem dojazdowych alei między dwoma biegunami kompozycyjnymi, z których wybiegały ku sobie przeciwległe układy trójpromienne. Ognisko jednego (...) leżało na Krakowskim Przedmieściu: promienie jego przebijały zespół dziedzińców, ujmując pałac oraz klinowaty ogród. Ogniskiem drugiego był okrągły plac pomyślany zarazem jako reprezentacyjny wjazd do miasta. Wpadający tu osiowo trakt wrocławski rozdzielał się na trzy aleje (...). Środkowa, obudowana koszarami gwardii królewskiej (...), prowadziła do gwiaździstego placu, stanowiącego geometryczny środek założenia, wiążący wraz ze skośnie skrzyżowanymi ulicami dwa przeciwległe układy. Natomiast środek optyczny kompozycji przesunięto nieco ku wschodowi – do ogrodu. Był nim zbierający wachlarz końcowych alejek ogrodu tzw. Wielki Salon (...) olbrzymi, ażurowy pawilon rozrywkowy, centrum festynów i innych uroczystości dworskich” [Miłobędzki 1968, s. 221].

I inna opinia, z której wynika, że głównymi elementami Osi Saskiej były „dziedziniec paradny, pałac i ogród z wytyczoną na osi szeroką aleją, zamkniętą okazałym ażurowym pawilonem, tak zwanym Wielkim Salonem (1724), od którego rozchodziły się promieniście alejki ogrodowe” [Gieysztor, Durko (red.) 1980, s. 200]. Ten dziedziniec paradny dał początek dzisiejszemu Placowi Marszałka Józefa Piłsudskiego.

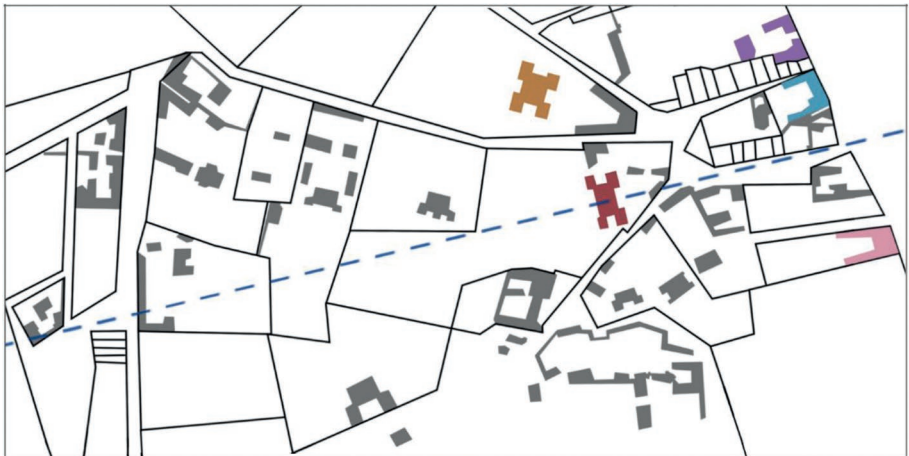
Pozyskiwanie terenów pod przyszłą Oś Saską zaczęło się w 1713 r. W XVII w. były tam fortyfikacje wzniesione za panowania króla Zygmunta III Wazy (tzw. wały Zygmuntofskie), rozwidlenie dróg, które przekształciły się w dzisiejsze ulice: Wierzbową, Królewską, Ossolińskich i Michała Tokarzewskiego-Karaszewicza oraz posiadłości magnackie. Jedna z nich należała do podskarbiego, a zarazem poety, Jana Andrzeja Morsztyna, który uzyskał zgodę na likwidację części obwarowań. Na ich miejscu w latach 1666–1671 powstała jego rezydencja [Stępiński 1988, s. 96–97]. Pałac zaprojektował Tylman z Gameren, uważany za najlepszego architekta działającego w Warszawie w tej epoce (ryc. 2, ryc. 3). „Czworoboczny, konserwatywnie rozplanowany korpus wraz z narożnymi pawilonami, wieżami i innymi przybudówkami, które mnożono do emigracji Morsztyna w 1683 roku, ujęto w bezporządkowe elewacje, nawiązujące w zasadzie do epoki Wazów” [Gieysztor, Durko (red.) 1980, s. 132].

W przeciwieństwie do Wilanowa, posiadłość Morsztyna udało się Augustowi II Mocnemu kupić. Podstawowe elementy Osi Saskiej zrealizowano za jego panowania. „W maju 1724 roku dwór królewski przeprowadził się do pałacu, który od tego czasu został nazwany pałacem Saskim” [Stępiński 1988, s. 97]. Rezydencja stała się świadkiem wydarzeń politycznych o kluczowym znaczeniu dla kraju, a jej reprezentacyjny charakter ma za zadanie podkreślić znaczenie Rzeczypospolitej Obojga Narodów i panującego w niej monarchy.

Ryc. 2. Pałac Jana Andrzeja Morsztyna w drugiej połowie XVII w.
(widok makiety, której data wykonania nie jest znana)
Źródło: A. Gieysztor, J. Durko (red.) 1980, s. 131, ryc. 133

Oś	Pałac Ossolińskich, Sanguszków, następnie Pałac Brühla
Pałac Jana Andrzeja Morsztyna, następnie Pałac Saski	Pałac Denhoffów, następnie Pałac Czartoryskich, Potockich
Pałac Lubomirskich, Ogińskich	Pałac Lubomirskich, Mokronowskich

Ryc. 3. Teren, na którym powstała Oś Saska na początku XVIII w.
Źródło: opracowanie własne na podstawie: Z. Stępiński 1988, s. 98, ryc. 40

Pałac z ogrodzonym Dziedzińcem, Ogród z Wielkim Salonem, ulice Królewską i Elektorálną oraz dwie pary Koszar widać na planie Warszawy z 1732 r. (ryc. 4, ryc. 5) [AGAD 1732, 086-16]. Rezydencję królewską pokazuje również datowany na ten sam rok plan wykonany dla Marszałka Franciszka Bielińskiego [AGAD 1732, 086-21].

August II Mocny zmarł w 1733 r. Prace nad realizacją Osi Saskiej kontynuowano w latach 1736–1748 za panowania Augusta III. Pałac powiększono o boczne skrzydła (ryc. 6). Dziedziniec oddzielono od otaczających ulic Oficynami, obiektami zaplecza gospodarczego (stajnie, kuźnia) oraz bramami [Stępiński 1988, s. 103].

„Stworzenie w Warszawie tak wielkiej kompozycji przestrzennej na skalę dotąd w Polsce nie znaną – było zamierzeniem imponującym. Łączyła ona w sobie walory przestrzenne oraz funkcje rezydencjonalne, komunikacyjne, a nawet militarne” [Stępiński 1988, s. 103]. August III zmarł w 1763 r. Do tego czasu nie udało się wybudować całego układu ulicznego, np. nie powstały okrągłe place. Wettini nie zdołali również pozyskać Pałacu Lubomirskich, Ogińskich.

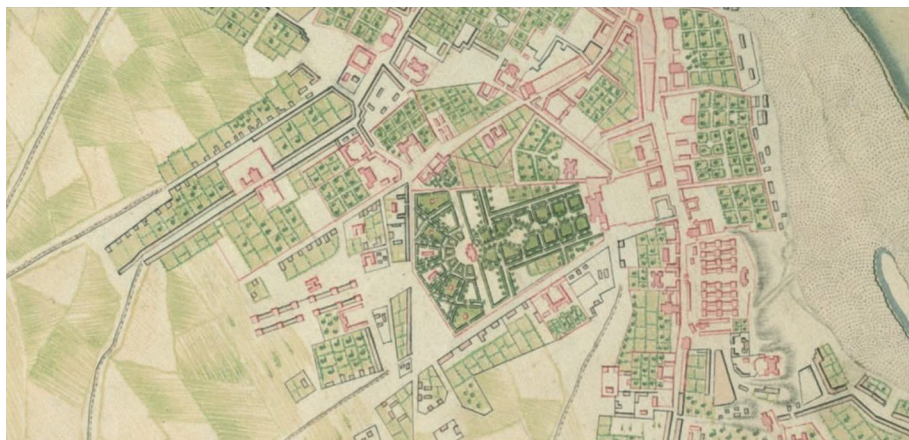
Stopień realizacji Osi Saskiej z końca panowania Augusta III ilustruje plan Warszawy z 1762 r. znany jako plan Tirregaille’a oraz plan Warszawy 1768 r. znany jako plan Le Rouge’a (ryc. 7, ryc. 8) [MW 1762 i MW 1768]. „Pierre Ricaud de Tirregaille, inżynier wojskowy i geometra, w połowie XVIII wieku osiedlił się w Polsce i zrobił (1762) szczegółowy plan stolicy, którego odręczna wersja miała kilkanaście metrów kwadratowych. Przepadnie w Arsenale spalonym przez Niemców 4 listopada 1944 roku. Na jej podstawie niemiecki rytownik Gottlob Jakob Marstaller wykonał miedzioryt ozdobiony panoramicznymi widokami Warszawy. Plan ten wykorzystał następnie przy tworzeniu własnego Georges Louis Le Rouge, Francuz niemieckiego pochodzenia, mieszkający w Paryżu” [Brzostek 2021, s. 656–657].

Najbliższe otoczenie Pałacu Saskiego i jego Dziedzińca stanowiły posiadłości magnackie – Pałac Lubomirskich, Ogińskich (którego nie udało się kupić Wettinom), Pałac Denhoffów, Czartoryskich, Potockich, Pałac Lubomirskich, Mokronowskich i Pałac Ossolińskich, Sanguszków. Wszystkie te rezydencje istniały na początku XVIII w. (ryc. 3). Widać je na planach Warszawy z 1732 r., z 1762 r. i z 1768 r. (ryc. 4, ryc. 5, ryc. 7, ryc. 8, ryc. 9, ryc. 10). Pałac Denhoffów, następnie Czartoryskich i Potockich, po licznych zmianach przetrwał do dzisiaj. Obecnie jest siedzibą Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego [Chrościcki, Rottermund 1977, s. 76]. W połowie XVIII w. Pałac Ossolińskich, Sanguszków kupił Henryk Brühl, minister króla Augusta III. Po 1750 r. rezydencja zastała gruntownie zmieniona. Autorami byli Joachim Daniel Jauch i Jan Fryderyk Knöbel. „Dobudowano wówczas dwie oficyny, łączące się z korpusem głównym, oraz dwie następne, powiązane ze sobą bramą zdobną w rzeźby. Korpus główny został podwyższony i pokryty łamanym dachem” [Zahorski (red.) 1984, s. 486].

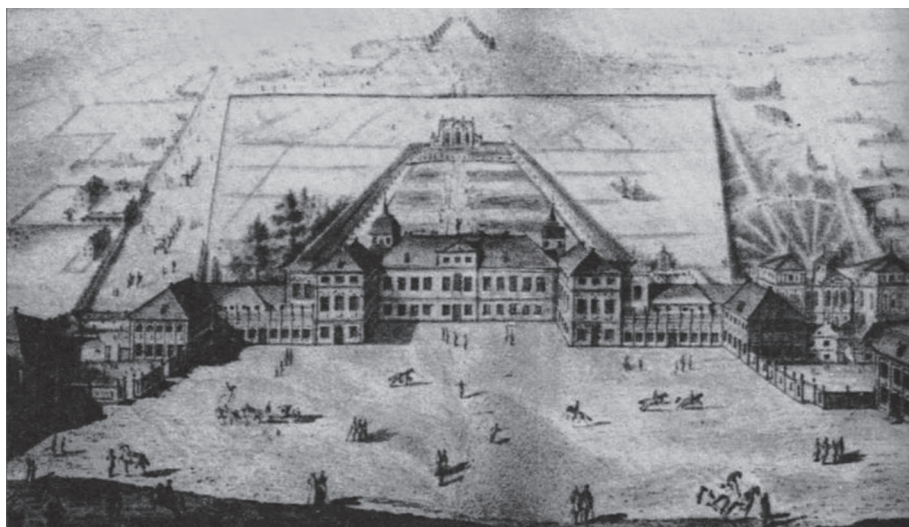
Ryc. 4. Plan Warszawy z 1732 r.

Źródło: AGAD 1732, 086-16

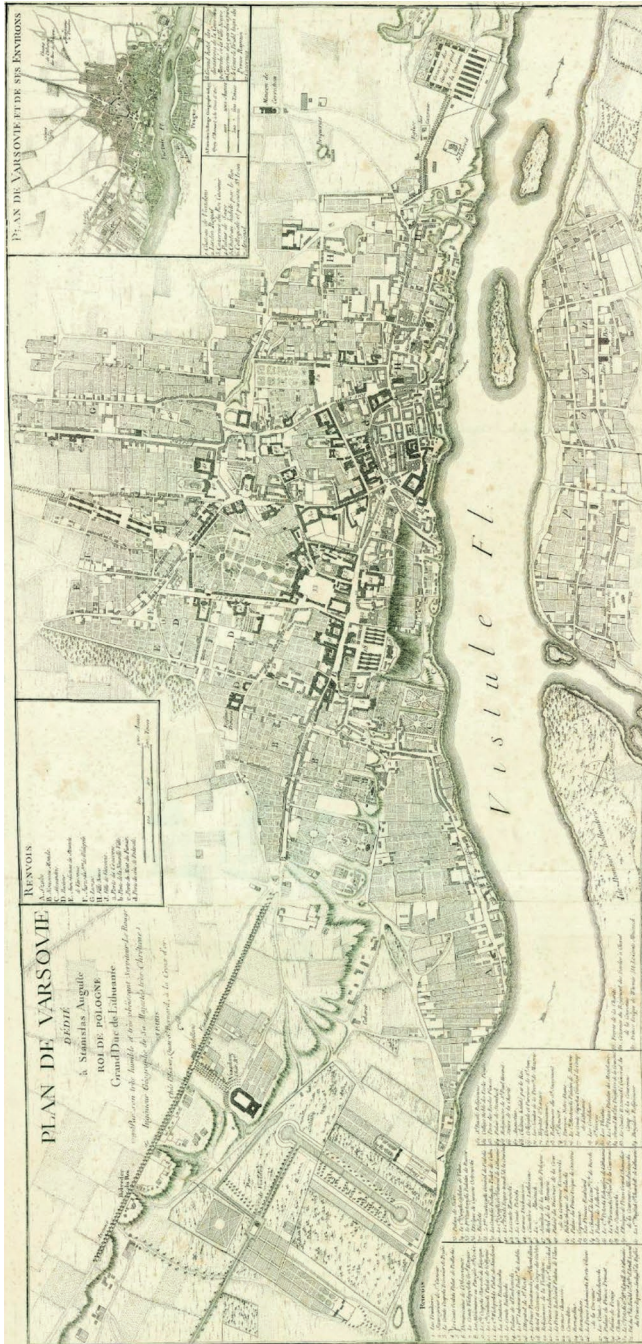
Ryc. 5. Oś Saską według planu Warszawy z 1732 r.

Źródło: AGAD 1732, 086-16

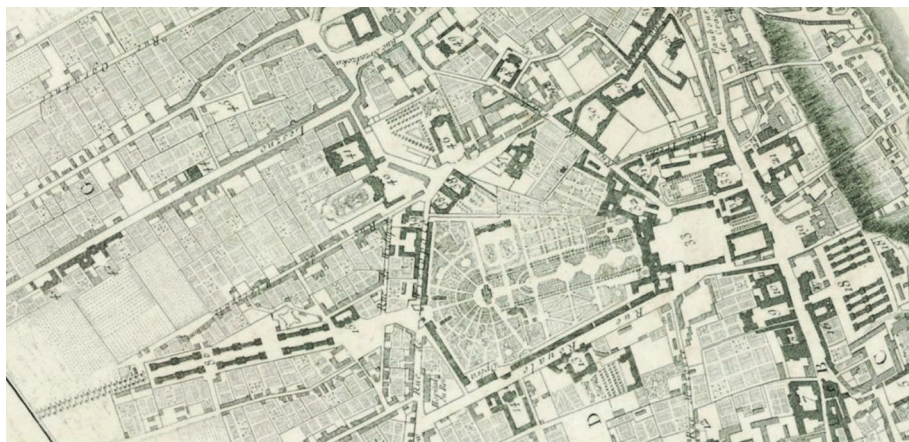
Ryc. 6. Pałac Saski w 1740 r.

Źródło: A. Zahorski (red.) 1984, między stronami 224–225, ryc. 62

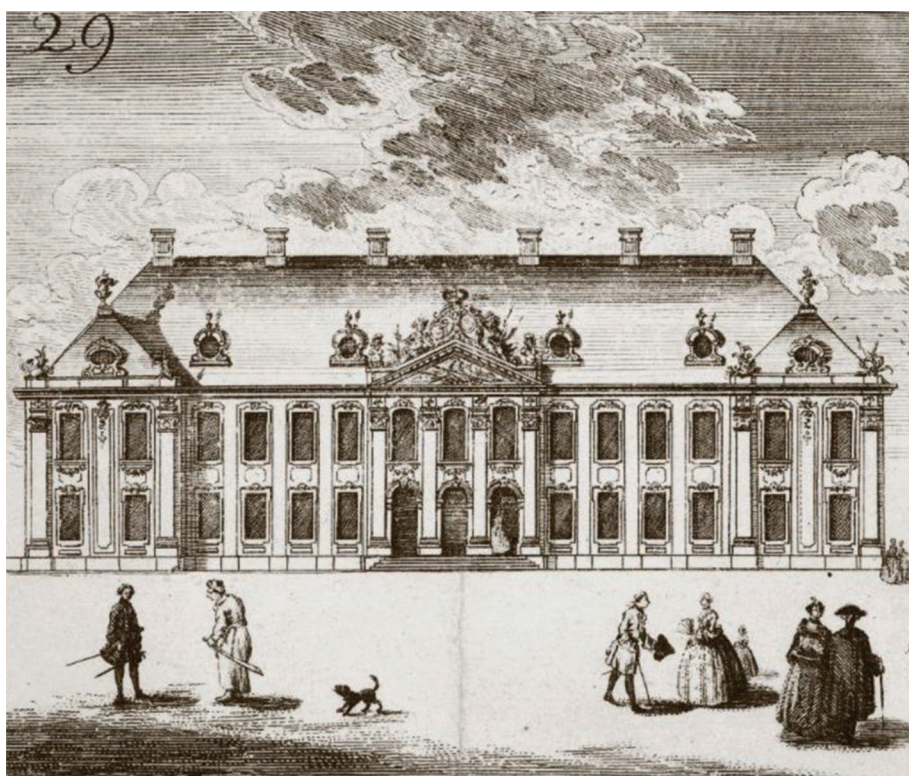
Ryc. 7. Plan Warszawy z 1768 r.

Źródło: MW 1768

Ryc. 8. Os Saska według planu Wrszawy z 1768 r.

Źródło: MW 1768

Ryc. 9. Pałac Denhoffów (następnie Pałac Czartoryskich, Potockich)
według otoku planu Warszawy z 1762 r.

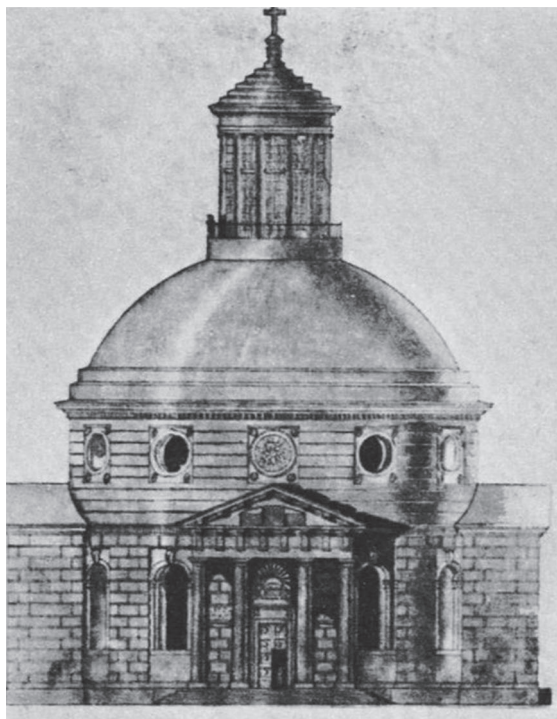
Źródło: MW 1762

Ryc. 10. Pałac Brühla według otoku planu Warszawy z 1762 r.
Źródło: MW 1762

W sposób pośredni na przestrzeń Osi Saskiej rzutowały istniejące do dziś dwie świątynie (ryc. 11, ryc. 12). Z Dziedzińca musiała być widoczna kopuła Zboru Ewangelicko-Augsburskiego, którego realizację zaczęto w 1771 r. na podstawie projektu Szymona Bogumiła Zuga. Wzorem był antyczny rzymski Panteon. Zamknięcie widokowe ulicy Królewskiej stanowił Kościół Opieki Świętego Józefa, budowany od 1728 r. według projektu Karola Baya, znany jako Wizytki [Chrościcki, Rottermund 1977, s. 37 i s. 78].

Na zachowanych planach Warszawy z XVIII w. wyraźnie widać jak duże znaczenie miała Oś Saska w przestrzeni stolicy (ryc. 4, ryc. 5, ryc. 7, ryc. 8, ryc. 13, ryc. 14). Teren przez nią zajęty był większy niż Stare Miasto. „Długość całej kompozycji między skrajnymi ogniskami układów trójpromienistych wynosi ok. 1650 m, największa zaś szerokość w swej zachodniej części – ok. 450 m” [Stępiński 1988, s. 103]. Powierzchnia Dziedzińca znacznie przekraczała rozmiary Rynku Staromiejskiego czy Zamku Królewskiego. Nie dorównywały mu wielkością Plac Zbawiciela i Plac Na Rozdrożu, powstałe w wyniku realizacji Osi Stanisławowskiej. Nazwa tego założenia urbanistycznego pochodzi od imienia króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Budowano je w latach 1768–1773 na podstawie projektu Augusta Moszyńskiego [Miłobędzki 1968, s. 222].

Ryc. 11. Zbór Ewangelicko-Augsburski (projekt elewacji S.B. Zuga z drugiej połowy XVIII w.)
Źródło: A. Zahorski (red.) 1984, między stronami 224–225, ryc. 67

Ryc. 12. Kościół Opieki Świętego Józefa (Wizytki) według obrazu Canaletta z drugiej połowy XVIII w.
Źródło: ZK Sala Canaletta

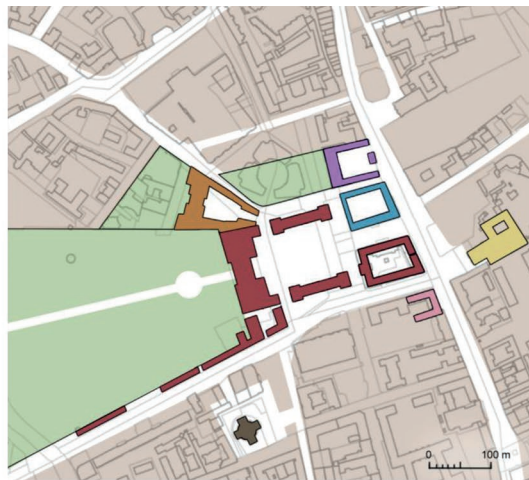

Ryc. 13. Plan Warszawy z 1780 r.

Źródło: AGAD 1780, 086-20

Ryc. 14. Oś Saska według planu Warszawy z 1780 r.
 Źródło: AGAD 1780, 086-20

Obiekty budowlane Osi Saskiej, w tym:

	Pałac		Pałac Lubomirskich, Ogińskich		Zbór Ewangelicko - Augsburski
	Oficyny		Pałac Brühla		Kościół Opieki Świętego Józefa (Wizytki)
	Zaplecze (stajnie, kuźnia)		Pałac Denhoffów, następnie Pałac Czartoryskich, Potockich		Ogrody
	Obiekty oddzielające Pałac i Ogród od ulicy Królewskiej (mury)		Pałac Lubomirskich, Mokronowskich		Kwartaly uliczne

Ryc.15. Plac Marszałka Józefa Piłsudskiego i jego otoczenie w końcu XVIII w.
 Źródło: opracowanie własne na podstawie: A. Wieczorek 1997, s. 51; MW 1768; AGAD 1780, 086-20;
<https://mapa.um.warszawa.pl>

Za panowania Stanisława Augusta w wyglądzie Osi Saskiej nie nastąpiły zasadnicze zmiany [MW 1768 i AGAD 1780, 086-20]. Spadło natomiast znaczenie polityczne i reprezentacyjne Pałacu Saskiego i jego Dziedzińca. Rezydencjami króla stały się Zamek Królewski i ulubione Łazienki.

W 1791 r. to właśnie w Zamku Królewskim uchwalono Konstytucję 3 Maja. W tym samym roku otwarto bramy Pałacu Saskiego, a Dziedziniec – największy cour d'honneur Warszawy – stał się placem miejskim ogólnie dostępnym [Bieniecki 1960, s. 490].

To wydarzenie i tę datę, tak symboliczną w naszej historii, można przyjąć za początek dzisiejszego Placu Marszałka Józefa Piłsudskiego (ryc. 15). Zapewne wtedy został nazywany Placem Saskim. Pałac pozostawał nadal własnością Wettinów.

Materiały źródłowe

Literatura

- Bieniecki Z., 1960, *Oś barokowa Warszawy*, Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, 5, 4, s. 469–522.
- Brzostek B., 2021, *Wstecz. Historia Warszawy do początku*, Muzeum Warszawy, Warszawa.
- Chrościcki J., Rottermund A., 1977, *Atlas architektury Warszawy*, Wydawnictwo Arkady, Warszawa.
- Gieysztor A., Durko J. (red.), 1980, *Warszawa jej dzieje i kultura*, Wydawnictwo Arkady, Warszawa.
- Matejko J., 1961, *Poczet królów i książąt Polskich*, Wydawnictwo Artystyczno-Graficzne, Kraków.
- Mączak A. (red.), 2006, *Historia Europy*, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo, Wrocław – Warszawa – Kraków.
- Miłobędzki A., 1968, *Zarys dziejów architektury w Polsce*, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Muszyńska-Hoffmannowa H., 1976, *Panie na Wilanowie*, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa.
- Stępiński Z., 1988, *Siedem placów Warszawy*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Wieczorek A., 1997, *Plac Marszałka J. Piłsudskiego nie rozstrzygniętym problemem urbanistycznym Warszawy*, Przyroda i Miasto, Wydawnictwo SGGW, s. 45-70.
- Wieczorek A., Kołodziej J., 1998, *Krajobraz kulturowy Warszawy. Oś Saska – problemy ochrony konserwatorskiej*, *Ochrona Zabytków*, 51, 2, s. 156–161.
- Wolski J. (red.), 1986, *Atlas Historyczny Świata*, Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych, Warszawa – Wrocław.
- Zahorski A. (red.), 1984, *Warszawa w latach 1526–1795*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Zamoyski A., 2011, *Polska. Opowieść o dziejach niezwykłego narodu 966–2008*, Wydawnictwo Literackie, www.wydawnictwoliterackie.pl.

Źródła prawa

Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane (t.j. z dnia 10 marca 2023 r. Dz.U. z 2023 r. poz. 682 z późn. zm.), w skrócie uPb.

Ustawa z dnia 11 sierpnia 2001 r. o szczególnych zasadach odbudowy, remontów i rozbiórek obiektów budowlanych zniszczonych lub uszkodzonych w wyniku działania żywiołu (t.j. z dnia 26 marca 2020 r. Dz.U. z 2020 r. poz. 764 z późn. zm.).

Ustawa z dnia 11 sierpnia 2021 r. o przygotowaniu i realizacji inwestycji w zakresie odbudowy Pałacu Saskiego, Pałacu Brühla oraz kamienic przy ulicy Królewskiej w Warszawie (Dz.U. z 2021 r. poz. 1551 z późn. zm.), w skrócie uOPS.

Kartografia

Plan Warszawy z 1732 roku, Archiwum Główne Akt Dawnych (Inwentarz zbioru kartograficznego 086-16), <http://agadd2.home.net.pl/metrykalia/402/album/86-16/index.html> [dostęp 11.10. 2023], w skrócie AGAD 1732, 086-16.

Plan de Varsovie fait par ordre de son Excellence Monseigneur le Comte de Bieliński Marechal de la Cour z 1732 roku, Archiwum Główne Akt Dawnych (Inwentarz zbioru kartograficznego 086-21), <http://agadd2.home.net.pl/metrykalia/402/album/86-21/index.html> [dostęp 11.10. 2023], w skrócie AGAD 1732, 086-21.

Plan de la ville de Varsovie..., tzw. Mały plan Tirregaille’a, skala ok. 6750 Pierre Ricaud de Tirregaille, Gottlob Jakob Marstaller z 1762 roku, Muzeum Warszawy, Gabinet Planów i Map Warszawy, <https://kolekcje.muzeumwarszawy.pl/pl/obiekty/269/> [dostęp 02.09.2023], w skrócie MW 1762.

Plan Warszawy Georgesa Louisa Le Rouge’a z 1768 roku, Muzeum Warszawy, Gabinet Planów i Map Warszawy, Publikowany – Wydawca: Muzeum Warszawy, Wydanie I, Warszawa 2014, w skrócie MW 1768.

Plan Warszawy z 1780 roku, Archiwum Główne Akt Dawnych (Inwentarz zbioru kartograficznego 086-20), <http://agadd2.home.net.pl/metrykalia/402/album/86-20/index.html> [dostęp 11.10. 2023], w skrócie AGAD 1780, 086-20.

Mapa Warszawy z 2024 roku ze strony internetowej m.st. Warszawy, https://mapa.um.warszawa.pl/mapaApp1/mapa?service=mapa_historyczna# [dostęp 10.01.2024], w skrócie <https://mapa.um.warszawa.pl>

Ikonografia

Otok Planu de la ville de Varsovie..., tzw. Mały plan Tirregaille’a, skala ok. 6750 Pierre Ricaud de Tirregaille, Gottlob Jakob Marstaller z 1762 roku, Muzeum Warszawy, Gabinet Planów i Map Warszawy, <https://kolekcje.muzeumwarszawy.pl/pl/obiekty/269/> [dostęp 02.09.2023], w skrócie MW 1762.

Zbiory Zamku Królewskiego w Warszawie, Sala Canaletta, <https://www.zamek-krolewski.pl/strona/historia/620-canaletto> [dostęp 30.10. 2023], w skrócie ZK Sala Canaletta.

Marshall Józef Piłsudski Square – a permanent feature in Warsaw’s urban space

Genesis of Creation

ABSTRACT

The Marshall Józef Piłsudski Square in Warsaw and the surrounding buildings can be read about in many books and articles on the history of the capital as well as the history of architecture and urban planning. There are also significant cartographic and iconographic resources in museums and archives. The analysis of the source materials indicates a large dispersion of information. There is a lack of a compendium of knowledge regarding the origins of the Square, changes in its appearance and related design thinking. These issues are addressed in a series of articles under the common title *Marshall Józef Piłsudski Square – a permanent feature in Warsaw’s urban space*.

The aim of this article, the first in this series, is to outline the genesis of the Square and to explain the origins of the names Saxon Palace and Brühl Palace.

Key words: Marshall Józef Piłsudski Square, Saxon Palace, Brühl Palace

---

Anna Wieczorek, dr / PhD
urbanista, architekt / urban planner, architect
e-mail: ajwieczorek@wp.pl

Magnolia Gorzelak, studentka / student
Wyższa Szkoła Ekologii i Zarządzania w Warszawie / University of Ecology and Management in Warsaw
e-mail: t.magnoliag@gmail.com

